

Από τον Ριζοσπαστικό Ρεπουμπλικανισμό
στην Κοινωνική Κριτική:
Ο Thomas Paine στα τέλη του 18ου αιώνα

Αγγελική Παπαθανασίου*

Ι. Επιρροές και Κατευθύνσεις

Ο Thomas Paine ζει και γράφει μεταξύ Αγγλίας, Αμερικής και Γαλλίας κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα. Η καταλυτική επίδραση των πολιτικών και κοινωνικών ιδεών του κατά την περίοδο που προηγείται της συγκρότησης της αγγλικής εργατικής τάξης ως τέτοιας,¹ σταδιακά καταλαμβάνει στη βιβλιογραφία τον χώρο που της αναλογεί, πλάι στον –από καιρό– πολυσυζητημένο πολιτικό ρόλο του στον Αμερικανικό Πόλεμο της Ανεξαρτησίας και στη Γαλλική Επανάσταση. Τα γραπτά του τυγχάνουν πλέον ευρείας αποδοχής, επιχειρείται δε από μέρος της βιβλιογραφίας η κατάδειξη του συστηματικού χαρακτήρα της θεώρησής του, στον αντίποδα της αποτίμησής της ως ευκαιριακής παράθεσης θεωρητικοφανών κοινοτοπιών ή και –«νομίμων» και μη– δανείων από συγκαιρινούς του στοχαστές.²

* Επίκουρη καθηγήτρια, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Κρήτης. Πλείστα σημεία της παρούσας εργασίας αναπτύσσονται διεξοδικότερα στη μονογραφία Αγγελική Παπαθανασίου, *Λόγος, κυριαρχία και ιδιοκτησία στη σκέψη του Thomas Paine*, μάτι, 2024. Όλα τα παραθέματα αντλούνται από τη μονογραφία, ενώ σημειώνονται επιμέρους σημεία της που έχουν αναπαραχθεί εδώ.

¹ Η έκφραση παραπέμπει βεβαίως στο έργο του E.P. Thompson, *Η συγκρότηση της αγγλικής εργατικής τάξης*, μτφ. Γ. Παπαδημητρίου, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2018 και αυτό στο μέτρο που ο ίδιος Thompson ρητώς ενσωματώνει στη γενεαλογία της εν λόγω συγκρότησης το πρόσωπο και την ευρέως διαδεδομένη κοινωνική και πολιτική θεώρηση του Paine στις κατώτερες τάξεις της Αγγλίας κατά την τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα.

² Βλ. Ενδεικτικά Carine Lounissi, «Thomas Paine's Reflections on the Social Contract: A Consistent Theory?», στο Scott Cleary και Ivy Linton Stabell (επιμ.), *New Directions in Thomas Paine Studies*, Palgrave Macmillan, Νέα Υόρκη 2016· Carine Lounissi, (2018), *Thomas Paine and the French Revolution*, Palgrave Macmillan 2018· Mark Philp, «Preface», στο Karen M. Ford (επιμ.) *Property, Welfare, and Freedom in the Thought of Thomas Paine. A Critical Edition*, The Edwin Mellen Press, Νέα Υόρκη 2001.

Αναγνωρίζεται παράλληλα ολοένα και πιο σταθερά, η ανάπτυξη στο έργο του κοινωνικών περιεχομένων τα οποία συνδέονται με το πρόβλημα της ένδειας ως ουσιώδους όρου οργάνωσης της αστικής κοινωνίας, και τα οποία – ήδη στις απαρχές της τυπικής συγκρότησης του αστικού κράτους– αξιώνουν την δια της ρύθμισης αντιμετώπισή τους.³

Ο ριζοσπαστικός χαρακτήρας του έργου του Paine συνίσταται σε μία διπλή θεωρητικό-πολιτική στόχευση την οποία επιχειρεί και η οποία –με αποκορύφωμα τη δεκαετία του 1790– αναφέρεται σχηματικά στην κανονιστική διασύνδεση ρεπουμπλικανικών πολιτικών αιτημάτων και κοινωνικών διεκδικήσεων· πρόκειται δε για κίνηση η οποία μετατοπίζει τους όρους του θεωρητικό-πολιτικού διαλόγου, αντανakλώντας την ιστορική πραγματικότητα των κατώτερων τάξεων και βρίσκοντας ως εκ τούτου ευρεία απήχηση στους κόλπους τους. Στην κατεύθυνση αυτή και με αναφορά στις καταβολές της σκέψης του, ο Bernard Bailyn ανιχνεύει στο έργο του –κατά τα λοιπά– πολιτικά «αδαούς» και θεωρητικά «απειθαρχού» Paine εκείνες τις

ακροαριστερές πολιτικές απόψεις που είχαν αναπτυχθεί κατά την περίοδο του αγγλικού εμφυλίου πολέμου ως επαναστατικός ρεπουμπλικανισμός και ριζοσπαστική δημοκρατία και που είχαν επιβιώσει, αν και μόνο υπόγεια, μέσω της Ένδοξης Επανάστασης και του εφησυχαστικού καθεστώ του Walpole· τον προφητικό αιρετικό ηθικισμό που πήγαζε από Πουριτανικές ρίζες του δέκατου έβδομου αιώνα και που είχε διατηρηθεί ζωντανός στην πολεμική των ριζοσπαστών Βαπτιστών και των ασυμβίβαστων Κουακέρων που ο Paine γνώριζε τόσο καλά· και τέλος, και σημαντικότερο, την αγανάκτηση και την οργή των αποστερημένων, που ζουν στο περιθώριο της αξιοσέβαστης κοινωνίας και κρέμονται επισφαλώς πάνω από την άβυσσο της φυλακής των οφειλετών, απειλούνται [δε] σε κάθε στροφή με μια ανεπανόρθωτη κάθοδο στην κόλαση που αποτύπωσε ο Hogarth τόσο γλαφυρά και τόσο καταναγκαστικά στις άγριες ηθικές ιστορίες του [...].⁴

Στα γραπτά του Paine απαντούν κλασικές εννοιολογήσεις της *res publica*, ως της αρχής» ή του «αντικειμένου» της κυβέρνησης, ως οι «δημόσιες υποθέσεις ενός έθνους» ή το «δημόσιο καλό», ενώ διατηρείται η, υπό τη στενή ερμηνεία, κατάφαση του ρεπουμπλικανισμού στην αντίθεσή του προς την κληρονομική μοναρχία· τέλος, επιχειρείται σε αυτά η συστηματική σύνδεσή των εν λόγω εννοιολογήσεων με την αντιπροσωπευτική μορφή διακυβέρνησης, και δη στην αμερικανική εκδοχή της.⁵ Έχει εξάλλου εκτενώς συζητηθεί η επιρροή της αμερικανικής εμπειρίας στον αγγλικό

³ Ίσως αρχής γενομένης με το έργο του Gregory Clays, *Thomas Paine: social and political thought*, Unwin Hyman, Βοστώνη 1989.

⁴ Bernard Bailyn, «Thomas Paine 'Prepare in Time an Asylum for Mankind'», *Faces of Revolution* 1990, σ. 82-83. [Ανατύπωση στο Bruce Kuklick (επιμ.), *Thomas Paine*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2018, σ. 55-72].

⁵ Βλ. Thomas Paine, [1792] «Rights of Man. Part Second», *The writings of Thomas Paine*, επιμ. Moncure Daniel Conway, τόμος II 1779-1792, The Knickerbocker Press, Νέα Υόρκη και Λονδίνο, 1894, σ. 422-424 και Paine, Thomas [1786] (f), «Dissertations on Government; The Affairs of the Bank; and Paper Money», *The writings of Thomas Paine*, επιμ. Moncure

ριζοσπαστισμό της περιόδου –του οποίου το εννοιολογικό και πολιτικό πλαίσιο ούτως διευρύνεται– και έχει καταγραφεί στο πλαίσιο αυτό η κοινωνική διάσταση του έργου του Paine.⁶ Πλάι στην άποψη ότι η δημιουργία της νέας republic της Αμερικής άλλαξε τη μορφή και τα περιεχόμενα του κλασικού ρεπουμπλικανισμού, και με κύρια περίοδο αναφοράς τη δεκαετία του 1790, η βιβλιογραφία επίσης καταγράφει την προϊούσα αποδιάθρωση του αγγλικού ρεπουμπλικανικού λόγου, ως ενιαίου θεωρητικό-πολιτικού corpus, σε ένα ευρύ φάσμα δυνητικά αποκλινουσών πολιτικών και φιλοσοφικών θέσεων.⁷ Σε αυτό το πλαίσιο ερμηνεύεται και η –προ των Στοχασμών για την Επανάσταση στη Γαλλία (1790) και του πρώτου μέρους των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (1791)– φιλία των Edmund Burke και Thomas Paine, με τον δεύτερο να κομίζει την πλέον ριζοσπαστική εκδοχή του όρου. Ενσωματώνοντας το στοιχείο της λαϊκής κυριαρχίας, όπως αναδείχθηκε κατά την περίοδο του αγγλικού εμφυλίου πολέμου, και συνδέοντάς το με την αρχή της (δημοκρατικής) αντιπροσώπευσης, ο Paine θέτει εν αμφιβόλω βασικές προκειμένες της παράδοσης του Παλαιού Ουιγισμού, της Κοινοπολιτείας ή του Country Party. Υποστηρίζεται εν προκειμένω ότι η σημασία της θεωρητικής συνεισφοράς του έγκειται εν τέλει, όχι απλώς σε μια οριακή ριζοσπαστική εκδοχή του ρεπουμπλικανισμού, αλλά στη μετατόπιση της συζήτησης προς ένα ουσιαστικό δημοκρατικό πολιτικό εξισωτισμό.⁸

Η επιρροή των ιδεών του Paine σε ένα πλήθος Άγγλων ριζοσπαστών που εξαναγκάζονται σε μετανάστευση στην Αμερική –ιδίως κατά τη δεκαετία του 1790 οπότεν εντείνεται η κρατική καταστολή ως συνέπεια των εξελίξεων στην αντίπερα όχθη της Μάγχης– αποτυπώνεται στον ιδιόμορφο πολιτικό λόγο τους, που αναπαράγει την κριτική της παραδοσιακής μοναρχίας και υπερασπίζεται την ισότητα, τη δυνατότητα της προόδου, το εμπόριο, και εν τέλει στοιχεία της κλασικής πολιτικής οικονομίας, τα οποία υιοθετεί σε μεγάλο βαθμό το Ρεπουμπλικανικό κόμμα του Jefferson.⁹ Ήδη

Daniel Conway, τόμος II 1779-1792, The Knickerbocker Press, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1894, σ. 137-138. Πρβλ. Jack P. Greene, «Paine, America, and the “Modernization” of Political Consciousness», *Political Science Quarterly* 93, 1978, σ. 87, 92.

⁶ Βλ. Arthur Sheps, «The American Revolution and the Transformation of English Republicanism», *Historical Reflections* 2, 1975, σ. 28. [Ανατύπωση στο Bruce Kuklick, ό.π., σ. 285-310].

⁷ Βλ. Karen M. Ford, «Εισαγωγή», στο Karen M. Ford (επιμ.) *Property, Welfare, and Freedom in the Thought of Thomas Paine. A Critical Edition*, ό.π., σ. 27-32. Πρβλ. Isaac Kramnick, *Republicanism and Bourgeois Radicalism: Political Ideology in Late Eighteenth-Century England and America*, Cornell University Press, Νέα Υόρκη 1990. Βλ. και Mark Philp, «English Republicanism in the 1790s», *Journal of Political Philosophy* 6, 1998, σ. 235-62. [Ανατύπωση στο Bruce Kuklick (επιμ.), ό.π., σ. 241-262].

⁸ Βλ. Mark Philp, ό.π., σ. 244, 247, 252. Πρβλ. David Wootton, «Introduction: The Republican Tradition From Commonwealth to Common Sense», στο D. Wootton (επιμ.), *Republicanism, Liberty, and Commercial Society: 1649-1776*, Stanford University Press, Στάνφορντ 1994, σ. 1-41.

⁹ Βλ. Michael Durey, «Thomas Paine's Apostles: Radical Emigrés and the Triumph of Jeffersonian Republicanism», *William and Mary Quarterly* 44, 1987, σ. 686. [Ανατύπωση στο

στα πρώιμα γραπτά του Paine, απαντούν αναπτύξεις που ρητώς αναφέρονται στη νεότερη φυσικοδικαική και συμβολαϊκή παράδοση και οι οποίες, πέραν της θεμελίωσης ριζοσπαστικών πολιτικών αιτημάτων (βλ. για παράδειγμα το λοκιανό δικαίωμα αντίστασης στην κακή διακυβέρνηση), βρίσκονται στη βάση αναπτύξεων της πολιτικής οικονομίας της περιόδου.¹⁰ Πέραν τούτου, παραπέμποντας στις καταστατικές αρχές του ωφελιμισμού και του Σκωτικού Διαφωτισμού, το έργο του Paine θέτει το ζήτημα της σχέσης μεταξύ ρεπουμπλικανισμού και φιλελευθερισμού.¹¹ Το ερώτημα αν η εν λόγω διάκριση δύναται να αποτυπώσει τη θεωρητικό-πολιτική πραγματικότητα του 18ου αιώνα στην Αμερική, ή αν ο ίδιος ο Paine οδηγείται εν τέλει σε μια νέα εκδοχή ρεπουμπλικανισμού η οποία ενσωματώνει στοιχεία της φιλελεύθερης παράδοσης (στη διάκρισή της από την αμιγώς φιλελεύθερη θεωρία του 19ου αιώνα), αποτιμάται ως μάλλον δευτερεύον για την προβληματική που αναπτύσσεται εδώ.¹² Στον αντίποδα, η κριτική της εν λόγω διάκρισης ως μη διαφωτιστικής των θεωρητικών μεταβάσεων που συντελούνται στα τέλη του 18ου αιώνα και

Bruce Kuklick, *ό.π.*, σ. 187-214]. Πρβλ. Harvey J. Kaye, «Radicals and the Making of American Democracy: Toward a New Narrative of American History», *History Teacher* 28, 1995, σ. 217-25. [Ανατύπωση στο Bruce Kuklick, *ό.π.*, σ. 463-471].

¹⁰ Για τη συζήτηση αναφορικά με τη σχέση Paine και Locke, η οποία έχει σε μεγάλο βαθμό απασχολήσει τους μελετητές του πρώτου βλ. ενδεικτικά Robert A. Ferguson, «The Commonalities of Common Sense», *William and Mary Quarterly* 57, 2000, σ. 474-475. [Ανατύπωση στο Bruce Kuklick, *ό.π.*, σ. 363-402]. Michael Durey, *ό.π.*, σ. 676-677. Richard J. Ellis, «Radical Lockeanism in American Political Culture», *Western Political Quarterly* 45, 1992, σ. 825-849. [Ανατύπωση στο Bruce Kuklick, *ό.π.*, σ. 215-239]. A. O. Aldridge, *Thomas Paine's American ideology*, University of Delaware Press και University Presses, Νιούαρκ και Λονδίνο 1984. A. J. Ayer, *Thomas Paine*, Atheneum, Νέα Υόρκη 1988. Jack Jr. Fruchtman, «Nature and Revolution in Paine's Common Sense», *History of Political Thought* 10, 1989, σ. 421-438. Moncure Daniel Conway, «The Life of Thomas Paine», στο *Complete Works of Thomas Paine*, Delphi Classics, Χέιστινγκς 2018, σ. 2753. Gilbert Vale, *The Life of Thomas Paine, Author of Common Sense, Rights of Man, Age of Reason, Etc. etc., With critical and explanatory Observations on His Writings*, έκδοση του συγγραφέα, Νέα Υόρκη 1853, σ. 170, Karen Ford *ό.π.*, σ. 27. Οι Άγγλοι ριζοσπάστες την περίοδο σε μεγάλο βαθμό θεμελιώνουν τις αναλύσεις τους στο λοκιανό έργο. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Richard Price, ιερέα και πολιτικού ριζοσπάστη, του οποίου Το Κήρυγμα για την αγάπη της πατρίδας μας του, το οποίο εκφώνησε ο ίδιος εκ μέρους της Επαναστατικής Εταιρείας στο πλαίσιο του εορτασμού για την 101^η επέτειο της Ένδοξης Επανάστασης, μετατρέποντας τον εορτασμό της τελευταίας σε πανηγυρικό για την Γαλλική Επανάσταση, ήταν που παρακίνησε, όπως έχει θεωρηθεί, τον Burke να γράψει τους Στοχασμούς για την Επανάσταση στη Γαλλία: Βλ. Richard Price, *Sermon on the Love of our country*, T. Cadell, Λονδίνο 1789. Πρβλ. Edmund Burke [1790], *Στοχασμοί για την επανάσταση στη Γαλλία*, μτφρ.-επ.-εισ. Χ. Γρηγορίου, Σαββάλας, Αθήνα 2010, σ. 55. Χρήστος Γρηγορίου, «Εισαγωγή», στο Edmund Burke, *Στοχασμοί για την επανάσταση στη Γαλλία*, μτφρ.-επ.-εισ. Χ. Γρηγορίου, Σαββάλας, Αθήνα 2010, σ. 21. Μανόλης Αγγελίδης, *Δικαιώματα και κανόνες στην πολιτική*, Στοχαστής, Αθήνα 2008, σ. 115.

¹¹ Βλ. Thomas Paine, «Rights of Man. Part Second», *ό.π.*, σ. 406-407. Πρβλ. Karen Ford, *ό.π.*, σ. 57-61, 65. Πρβλ. Jack Jr. Fruchtman, *ό.π.*, σ. 435.

¹² Βλ. Gordon S. Wood, «Ideology and the Origins of Liberal America», *William and Mary Quarterly* 44, 1987, σ. 634. [Ανατύπωση στο Bruce Kuklick, *ό.π.*, σ. 271-283]. Πρβλ. Karen

συναφώς ο προσανατολισμός προς μία ανασυγκρότηση της έννοιας του ριζοσπαστισμού της περιόδου –ο Gregory Claeys κάνει λόγο για «πληβειακό ριζοσπαστισμό» (plebeian radicalism)– μάλλον βρίσκεται πιο κοντά στην κοινωνική και πολιτική θεωρία του Paine.¹³

Σε ευρωπαϊκό έδαφος και προϋούσης της επαναστατικής συνθήκης, ο Paine τοποθετείται στον αντίποδα θεωρήσεων που, και οι ίδιες ενσωματώνοντας κοινωνικά και πολιτικά περιεχόμενα, το πράττουν, αντιθέτως, από μια νεωτερική συντηρητική σκοπιά, την οποία είναι αδύνατο να αγνοήσουν επίγονοι στοχαστές που, κατά το μάλλον ή ήττον, αναγνωρίζουν εαυτούς ως συνεχιστές της εν λόγω παράδοσης. Ο λόγος σαφώς για τον Edmund Burke, άλλοτε φιλελεύθερο Ουίγο και, σύμφωνα με την κριτική, απολογητή των κυρίαρχων τάξεων στην Αγγλία της Γαλλικής Επανάστασης, του οποίου η σκοπιά σαφώς καταφάσκει τις ιστορικά παγιωμένες δομές κοινωνικής και πολιτικής ανισότητας. Με αναφορά στην έννοια του «λαού», το ύστερο έργο του ρητώς τοποθετεί τον τελευταίο ως «φύσει» αδαή και συνεπώς ως στερούμενο κάθε δυνατότητας αυτοκυβέρνησης, άλλως, ως «εμπαθή μάζα» η τιθάσευση της οποίας είναι δυνατή χάρη στη συνδρομή της θρησκευτικής προκατάληψης.¹⁴ Το ενδιαφέρον της θεώρησής του συνίσταται στην υπεράσπιση της συνέχειας της ιστορικής πορείας της αγγλικής μοναρχίας και παράλληλα του γαιοκτητικού και εν γένει κεφαλαίου που τείνει ακμάζον στα τέλη του αιώνα και το οποίο προσδιορίζεται ως ο πλέον ουσιώδης όρος της κοινωνικής αναπαραγωγής. Στο πλαίσιο της

Ford, ό.π., σ. 27-32 και 86-95 και Joyce Appleby, «Republicanism in Old and New Contexts», *William and Mary Quarterly, Third Series*, 43(1), 1986, σ. 20-34.

¹³ Gregory Claeys, «The Origins of the Rights of Labor: Republicanism, Commerce, and the Construction of Modern Social Theory in Britain, 1796-1805», *Journal of Modern History* 66, 1994, σ. 249-251.

¹⁴ Βλ. Thomas Paine, [1791] «Rights of Man», *The writings of Thomas Paine*, επιμ. Moncure Daniel Conway, τόμος II 1779-1792, The Knickerbocker Press, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1894, σ. 358-359. Η πιο συστηματική κριτική του Paine στη θρησκεία αρθρώνεται στο ύστερο έργο του *Η Εποχή του Λόγου*, το τελευταίο συστηματικό και πλέον ρηζικέλευθο έργο του, όπου ο ίδιος καταδεικνύει τον ανορθολογισμό των επίσημων εκκλησιαστικών δογμάτων και παράλληλα τη σχέση θρησκείας και χρήματος: βλ. Thomas Paine, [1794] «The Age of Reason. First Part», *The writings of Thomas Paine*, επιμ. Moncure Daniel Conway, τόμος IV 1779-1792, The Knickerbocker Press, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1896· Thomas Paine, [1795] «The Age of Reason. Second Part», *The writings of Thomas Paine*, ό.π. Για μια κριτική συζήτηση του έργου, βλ. Ian Harris, «Paine and Burke: God, Nature and Politics», στο M. Bentley (επιμ.), *Public and Private Doctrine: Essays in British History presented to Maurice Cowling*, 1992, σ. 34-62. [Ανατύπωση στο Bruce Kuklick, ό.π., σ. 119-147· Robert Lamb, *Thomas Paine and the idea of human rights*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2015, σ. 179-199· Mark Philp, *Paine*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1989, σ. 94-113· Gregory Claeys, *Thomas Paine: social and political thought*, ό.π., σ. 177-95 και Jack Fruchtman, *The political philosophy of Thomas Paine*, John Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 2009, σ. 28-40. Για το ζήτημα της πρόσληψης του έργου βλ. Franklyn K. Prochaska, «Thomas Paine's The Age of Reason Revisited», *Journal of the History of Ideas* 33(4), 1972, σ. 561-576 και Patrick W. Hughes, «Irreligion Made Easy: The Reaction to Thomas Paine's The Age of Reason», στο Scott Cleary και Ivy Linton Stabell, ό.π., σ. 109-131.

θεώρησής του, τα συμπεράσματα της κλασικής πολιτικής οικονομίας ωθούνται, από την άλλη, στις πλέον ακραίες συνέπειές τους, απηχώντας εν πολλοίς πτυχές των πλέον συντηρητικών εκδοχών της (πρβλ. τη μαλθουσιανή θέση περί πληθυσμού).¹⁵

Αποτελεί βεβαίως κοινό τόπο η διαπίστωση ότι ο Paine δεν συγκαταλέγεται στους ακραίους κοινωνικούς επαναστάτες της εποχής του. Ήδη στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα, η θεωρία αναστοχάζεται, όπως έχει υποστηρίξει ο Αγγελίδης με κύρια αναφορά τον Α. Smith, ως αντινομική τη σχέση πλούτου και φτώχειας.¹⁶ Ωστόσο, παραμένουν περιθωριακές οι φωνές εκείνες που θεωρούν την πολιτική ρύθμιση ως τη λύση για την αντιμετώπιση των συνεπειών της εν λόγω σχέσης. Το έργο του Paine κινείται σε αυτή την κατεύθυνση, ωστόσο χρήζει προσοχής το γεγονός ότι, στο σύνολό του, η ατομική ιδιοκτησία δεν παύει να καταφάσκεται ως κοινωνική αξία· πρόκειται δε για θεωρητικό-πολιτική στάση η οποία έχει ερμηνευτεί από ποικίλες αντικρουόμενες σκοπιές, ορισμένες εκ των οποίων συχνά οδηγούν με ακρίβεια σε σοβαρές παρερμηνείες του έργου του ως του κατεξοχήν маниφέστου της ελεύθερης οικονομίας.¹⁷ Ασφαλώς ο Paine δεν προσυπογράφει σε καμία στιγμή της θεωρητικό-πολιτικής πορείας του το αίτημα της απαλλοτρίωσης της ατομικής ιδιοκτησίας, θέτει ωστόσο στο επίκεντρο των ερευνών του το ζήτημα των δικαιωμάτων της ένδειας και της εργασίας αναζητώντας τρόπους θεμελίωσης και πραγμάτωσης της κοινωνικής ισότητας και δικαιοσύνης. Το κοινωνικό ζήτημα τον απασχολεί εξαρχής, είναι άλλωστε γνωστό το κείμενό του προς το αγγλικό Κοινοβούλιο σχετικά με την υπεράσπιση των εργασιακών δικαιωμάτων των φοροεισπρακτόρων κατά την περίοδο που κι ο

¹⁵ Θα παρουσίαζε ενδιαφέρον η αντιπαραβολή των συναφών θέσεων των Edmund Burke και Thomas Robert Malthus και δη εκείνες που απαντούν αντιστοίχως στα κείμενά τους Edmund Burke, [1795] «Thoughts and details on scarcity», *Select Works of Edmund Burke*, τ. 4, επανεκτύπωση της έκδοσης Payne, προλ. Francis Canavan, Liberty Fund, Ινδιανάπολη 1999 και Thomas Robert Malthus, *An Essay on the Principle of Population, as it affects the future Improvement of Society, with Remarks on the Speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet, and Other Writers*, J. Johnson, Λονδίνο 1798.

¹⁶ Βλ. Μανόλης Αγγελίδης, *Κοινωνική απορρύθμιση και δημοκρατία*, Εξάντας, Αθήνα 2000, σ. 16.

¹⁷ Στο πλαίσιο αυτό, είναι ενδεικτικές οι ερμηνείες της δημόσιας τοποθέτησης του Paine στα 1786 υπέρ της τράπεζας της Βορείου Αμερικής και ενάντια στις αιτιάσεις της Συνέλευσης της Πενσιλβάνια αναφορικά με το ζήτημα των «μοιραίων» επιπτώσεων της τραπεζικής πρακτικής στην κοινότητα που συνδέεται ρητώς με τις στρεβλώσεις του χρηματοπιστωτικού συστήματος: Βλ. Isaac Kramnick, *ό.π.*, σ. 158-159· Joseph Dorfman, «The Economic Philosophy of Thomas Paine», *Political Science Quarterly* 53(3), 1938, σ. 372-386· Karen M. Ford, «Can a Democracy Bind Itself in Perpetuity? Paine, the Bank Crisis, and the Concept of Economic Freedom», *Proceedings of the American Philosophical Society* 142(4), 1998, σ. 557-577. Ευρισκόμενος περίπου στην ίδια γραμμή σκέψης με την Karen Ford, ο Gareth Stedman Jones εξαίρει τη διάσταση του οικονομικού φιλελευθερισμού στη σκέψη του Paine, επισημαίνοντας τη θεωρητική του συγγένεια με τον Condorcet καθώς και την επιρροή του Adam Smith στη σκέψη των δύο στοχαστών: βλ. Gareth Stedman Jones, «An end to poverty: the French Revolution and the promise of a world beyond want», *Historical Research* 78, 2005, σ. 193-207.

ίδιος εργάζεται ως φοροεισπράκτορας.¹⁸ Για τον ίδιο, ο νομοθέτης –που δεν είναι άλλος από τον κυρίαρχο λαό– οφείλει να διασφαλίσει τη συνέχεια της κοινωνικής αναπαραγωγής με όρους δικαιοσύνης, επιφυλάσσοντας «έναν αξιοπρεπή βιοπορισμό» για την τάξη της εργασίας.¹⁹

Το αίτημα της νομικό-πολιτικής ρύθμισης στο έργο του Paine αποκτά βαρύνουσα σημασία δεδομένης ακριβώς, στα τέλη του 18ου αιώνα, της αποστέρησης του γενικού πρώτο-βιομηχανικού εργατικού πληθυσμού από ιδιοκτησιακά και πολιτικά δικαιώματα.²⁰ Σε μία περίοδο που ο ρεπουμπλικανικός λόγος καθίσταται αντικείμενο πολεμικής, ως αποτέλεσμα του «τρόμου» που γέννησε στις κυρίαρχες τάξεις της Αγγλικής κοινωνίας η επαναστατική αλλαγή στη Γαλλία, το έργο του Paine εκτείνεται μέχρι του σημείου της συμπερίληψης, όχι μόνο του αιτήματος καθολικού εκλογικού δικαιώματος (για τον ανδρικό πληθυσμό), αλλά και κοινωνικών δικαιωμάτων για τις τάξεις της εργασίας και δη για εκείνες που τίθενται στο περιθώριο της κοινωνικής αναπαραγωγής. Υπερβαίνοντας τα συμπεράσματα της κλασικής πολιτικής οικονομίας, η ανάλυσή του αναδεικνύει το ζήτημα της ένδειας ως τεχνητής συνθήκης ιστορικά παραγόμενης στο πλαίσιο του αστικού ορίζοντα και σαφώς ενσωματώνει, στο μέτρο αυτό, στοιχεία της αγγλικής ριζοσπαστικής παράδοσης.²¹ Πλάι στους Godwin, Hall και Thelwall, ο Paine, υποστηρίζει ο Claeys διατυπώνει μια σειρά ριζοσπαστικών αιτημάτων που έχουν ως επίδικο την εργασία, συμβάλλοντας στην ανανέωση του ρεπουμπλικανικού λόγου και επεκτείνοντας τον στις εργατικές τάξεις, επιδεικνύοντας εν τέλει αυξημένη επίγνωση του προβλήματος της ένδειας και των αιτημάτων των εργατικών τάξεων, τα οποία δεν απαντούν στον βρετανικό ριζοσπαστισμό πριν από τη δεκαετία του 1790.²² Ο νέος δημοκρατικός ριζοσπαστισμός εστιάζει για πρώτη φορά στο πρόβλημα της ένδειας, πρόκειται δε για έναν μετασχηματισμό που αποδεικνύεται κεντρικός στη ριζοσπαστική και σοσιαλιστική σκέψη του 19ου

¹⁸ Βλ. Thomas Paine, [1772] «Case of the Officers of Excise; with remarks on the qualifications of officers, and on the numerous evils arising to the revenue, from the insufficiency of the present salary: Humbly addressed to the members of both Houses of Parliament», *The writings of Thomas Paine*, Moncure Daniel Conway (επιμ.), τόμος IV 1779-1792, The Knickerbocker Press, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1896.

¹⁹ Βλ. Thomas Paine, «Rights of Man. Part Second», ό.π., σ. 503.

²⁰ Βλ. Κοσμάς Ψυχοπαίδης, *Κανόνες και αντινομίες στην πολιτική*, Πόλις, Αθήνα 2003. Πρβλ. Christopher Hitchens, *Τα δικαιώματα του Ανθρώπου. Το θεμέλιο των δημοκρατικών ελευθεριών*, μτφ. Άννα Πλατάκη, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2009.

²¹ Πέραν της αναφοράς του ίδιου του Paine σε επαναστατικές μορφές της αγγλικής ιστορίας, όπως για παράδειγμα εκείνης του Wat Tyler, ο οποίος πρωτοστάτησε, μαζί με τον John Ball, στην Εξέγερση των Χωρικών του 1381, η βιβλιογραφία έχει αναδείξει γραμμές συνέχειας μεταξύ των κοινωνικό-πολιτικών ιδεών του Paine και εκείνων της αγγλικής επανάστασης του 17^{ου} αιώνα: βλ. Thomas Paine, ό.π., σ. 476 και ενδεικτικά Christopher Hill, *The World Turned Upside Down*, Penguin, Νέα Υόρκη 1991, σ. 381.

²² Gregory Claeys, «The Origins of the Rights of Labor: Republicanism, Commerce, and the Construction of Modern Social Theory in Britain, 1796-1805», ό.π., σ. 252-254, 257.

αίωνα. Πρόκειται ως εκ τούτου για ένα από τα κύρια σημεία καμπής στη διαμόρφωση της σύγχρονης κοινωνικής και πολιτικής σκέψης.

II. Το Εκλογικό Δικαίωμα και η Είσοδος της Κοινωνίας στην Πολιτική

Η πολιτική θεωρία του Paine προσανατολίζεται κανονιστικά στην κατάδειξη του κυρίαρχου λαού ως του κατεξοχήν υποκειμένου της ιστορίας ήδη από την περίοδο της συγγραφής του *Common Sense* (1776) τις παραμονές του αμερικανικού πολέμου της Ανεξαρτησίας. Ως άμεση απάντηση στην πολιτική πρακτική της άνευ όρων συσπείρωσης στην αμερικανική υπόθεση εκ μέρους του επιφυλλιδογράφου Paine, φωνές όπως εκείνη του John Adams αποτιμούν το *Common Sense* ως «υπερβολικά δημοκρατικό», απορρίπτοντας εξάλλου την απροϋπόθετη λαϊκή κυριαρχία ως επικίνδυνη.²³ Η πολιτική στάση του Paine στην Αμερική, σημειώνει η βιβλιογραφία, είναι δυνατό να ερμηνευθεί με ταξικούς όρους, ιδίως αν ληφθεί υπόψη πως μέχρι το 1771, σχεδόν το 30% του ενήλικου ανδρικού πληθυσμού σε πόλεις όπως η Βοστώνη και η Φιλαδέλφεια αποτελούνται από πλανόδιους εργάτες, ναυτικούς και ανειδίκευτους τεχνίτες χωρίς ιδιοκτησία.²⁴

Αποτυπώνοντας τον ιστορικό του ορίζοντα, το έργο του Paine θεματοποιεί το ζήτημα των πολιτικών δικαιωμάτων και της συνάρτησής τους από ιδιοκτησιακά κριτήρια. Μετακινούμενος ο ίδιος προς διαρκώς προοδευτικότερες θέσεις, διατυπώνει σταθερά τη θεώρησή του από την σκοπιά της προσανατολισμένης προς το δημόσιο καλό αντιπροσωπευτικής δημοκρατικής αρχής (*res publica*) ως όρου της ορθώς συγκροτημένης πολιτείας. Η αντιπροσωπευτική μορφή διακυβέρνησης θεμελιώνεται στο κοινωνικό συμβόλαιο (προκαθορισμένες συντακτικές αρχές), υποκείμενό της είναι ο λαός και σκοπός της η διασφάλιση των κοινωνικών συμφερόντων, των οποίων ωστόσο τις διαφοροποιήσεις αναγνωρίζει –και σε ένα βαθμό αποδέχεται– ο ίδιος ο Paine. Στο σύνταγμα μιας καλώς οργανωμένης πολιτείας αποτυπώνονται τα ατομικά, πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα των πολιτών της, τα οποία διασφαλίζουν την κοινωνική αναπαραγωγή και συνοχή της πολιτείας, ενώ, μεταξύ αυτών, το εκλογικό δικαίωμα κατανοείται ως αναφαίρετο ή «έμφυτο δικαίωμα του λαού», το οποίο θέτει κανονιστικά την ισότητα ως όρο της καλώς συντεταγμένης πολιτείας: σε αυτήν κανένα άτομο και καμία κοινωνική τάξη δεν έχει τη νομιμοποίηση να αποκλείει κάθε άλλη από την άσκηση των πολιτικών της δικαιωμάτων. Κάθε τέτοια απόπειρα αποκλεισμού προσδιορίζεται ως πράξη βίας –ο λόγος δε κυρίως για την τάξη των ιδιοκτητών– η οποία αυτομάτως ενεργοποιεί κατά απόλυτο τρόπο το δικαίωμα της αντίστασης των αποκλεισμένων (λαός).

²³ Robert A. Ferguson, «The Commonalities of Common Sense», *William and Mary Quarterly* 57, 2000, σ. 488. [Ανατύπωση στο Bruce Kuklick, *ό.π.*, σ. 363-402]. Πρβλ. John Adams, «Thoughts on Government», στο Charles S. Hyneman and Donald S. Lutz, (επιμ.), *American Political Writing during the Founding Era (1760-1805)*, τ. 1, Ινδιανάπολη 1983, σ. 403.

²⁴ Βλ. Robert A. Ferguson, *ό.π.*, σ. 495 και James Henretta, *The Evolution of American Society, 1700-1815. An Interdisciplinary Analysis*, Heath, Λέξινγκτον 1973, σ. 96-97.

Σύμφωνα με τον Philp, το αίτημα της καθολικότητας του εκλογικού δικαιώματος, αποσυνδεδεμένο από το ιδιοκτησιακό κριτήριο ή με την ιδιοκτησία αναγόμενη στην ικανότητα για εργασία, εμφανίζεται ως τέτοιο στην αγγλική πολιτική σκηνή ήδη από τις αρχές της Αμερικανικής Επανάστασης, εμπεδώνεται δε κατά τη δεκαετία του 1790 ως πάγιο αίτημα της ριζοσπαστικής πολιτικής ατζέντας μέχρι και τις αρχές του 19ου αιώνα, ενίοτε δε απαντά στη σύνδεσή του με ένα μείγμα ετερογενών αιτημάτων (καταγωγική μορφή του Αγγλοσαξονικού συντάγματος, φυσικό δίκαιο, ωφελισμός, κ.λπ.).²⁵ Πλάι στον Richard Price και πέραν της μετριοπαθέστερης στάσης του Joseph Priestley, το ώριμο έργο του Paine αναφέρεται στο εκλογικό δικαίωμα ως εμπεριέχον το στοιχείο της καθολικότητας και εννοιολογείται ως «ατομική ιδιοκτησία» «του πιο ιερού είδους», αντιπαραβάλλεται δε ως τέτοιο στην ατομική ιδιοκτησία υπό την υλική διάσταση του όρου. Το δικαίωμα της ατομικής ιδιοκτησίας έπεται αξιακά εκείνου της προστασίας του προσώπου, δεδομένης δε της ανισότητας της ιδιοκτησίας, αναδεικνύεται ως κρίσιμο το ζήτημα της προστασίας της εργασίας ως όρου διασφάλισης της κοινωνικής αναπαραγωγής και συνοχής.

Κρίσιμο όρο της αντιπροσώπευσης συνιστά η ισότητα των πολιτικών δικαιωμάτων ανεξαρτήτως ταξικών διαχωρισμών, ώστε «Οι πλούσιοι δεν έχουν κανένα δικαίωμα να αποκλείουν τους φτωχούς από το δικαίωμα της ψηφοφορίας, ή του εκλέγειν και εκλέγεσθαι, όπως και οι φτωχοί να αποκλείουν τους πλούσιους».²⁶ Κάθε απόπειρα αποκλεισμού κατανοείται ως πράξη βίας που αυτομάτως ενεργοποιεί το δικαίωμα αντίστασης των αποκλεισμένων. Το πολιτικό πεδίο κατανοείται ως εκ τούτου ως τόπος σύγκρουσης και διεκδίκησης μεταξύ κοινωνικών τάξεων, όπως μαρτυρεί η διαρκής επιδίωξη των ιδιοκτητριών τάξεων –που «Επενδύουν τους εαυτούς τους με εξουσίες ως αυτοδημιούργητο μέρος της κοινωνίας»²⁷– να αποκλείουν από το εκλογικό δικαίωμα τις τάξεις των μη-ιδιοκτητών. Πρόκειται για διχαστικό, αντικοινωνικό πράττειν που σαφώς θέτει –αν και με όρους αποκατάστασης της κοινωνικής δικαιοσύνης– σε διακινδύνευση την ίδια την κοινωνική αναπαραγωγή:

Εάν το άθροισμα ή η αξία της ιδιοκτησίας επί της οποίας πρόκειται να δοθεί το δικαίωμα είναι αξιοσημείωτη, θα αποκλείσει την πλειοψηφία του λαού και θα τον ενώσει με κοινό συμφέρον ενάντια στην κυβέρνηση και εναντίον εκείνων που το υποστηρίζουν· και καθώς η εξουσία είναι πάντα με την πλειοψηφία, μπορούν να ανατρέψουν μια τέτοια κυβέρνηση και τους υποστηρικτές της όποτε τους ευχαριστεί.²⁸

Η βιβλιογραφία έχει καταγράψει την προοδευτική μετατόπιση του Paine προς την απροϋπόθετη υπεράσπιση του καθολικού εκλογικού δικαιώματος, από την περίοδο του *Common Sense* μέχρι την πραγματεία του *Αγροτική Δικαιοσύνη* (1795). Έτσι, έχει

²⁵ Mark Philp, «English Republicanism in the 1790s», ό.π., σ. 243-244.

²⁶ Thomas Paine, [1795] «Dissertation on First principles of Government», *The writings of Thomas Paine*, επιμ. Moncure Daniel Conway, τόμος III 1779-1792, The Knickerbocker Press, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1895, σ. 265.

²⁷ Ό.π., σ. 266.

²⁸ Ό.π.

επισημανθεί πως το επιχείρημα εμφανίζεται μετριασμένο μέχρι και το πρώτο μέρος των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, όπου ωστόσο –οφείλει να σημειωθεί– διατυπώνεται με σαφήνεια η αρνητική αποτίμηση ενός ελάχιστου ορίου ιδιοκτησίας ως κριτηρίου για το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι, στο μέτρο που ένα τέτοιο όριο υπονομεύει την καθολικότητα της ελευθερίας τοποθετώντας τη στο ίδιο επίπεδο με την τυχειότητα της ιδιοκτησίας.²⁹ Στα 1792, το ιδιοκτησιακό δικαίωμα (των λίγων) αντιδιαστέλλεται στο ίδιο το πολιτικό δικαίωμα (των πολλών) που μοιάζει, στο πλαίσιο αυτής της θεώρησης, να λειτουργεί εξισορροπητικά του πρώτου σε επίπεδο πολιτείας, ώστε στη σχέση μεταξύ φτώχειας και πλούτου, «πάντα θα διαπιστώνεται ότι όταν οι πλούσιοι προστατεύουν τα δικαιώματα των φτωχών, οι φτωχοί θα προστατεύουν την περιουσία των πλουσίων. Αλλά η εγγύηση, για να είναι αποτελεσματική, πρέπει να είναι κοινοβουλευτικά αμοιβαία».³⁰

Η καλώς συγκροτημένη στη βάση των αρχών του Λόγου πολιτεία εξοβελίζει ως εκ τούτου την αναγκαιότητα προσφυγής στη βία διά της πολιτικά ισότιμης συμπερίληψης των ενδεών. Η τελευταία συγκροτείται ως ουσιώδης προϋπόθεση για τη διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής και αναπαραγωγής. Στη βάση των κατακτήσεων της Γαλλικής Επανάστασης, η κριτική καταφάσκει την ενσωμάτωση της αρχής της λαϊκής κυριαρχίας στο επαναστατικό σύνταγμα, τοποθετώντας το εκλογικό δικαίωμα ως «έμφυτο δικαίωμα του λαού».³¹ Η δικαιοσύνη δεν συνίσταται λοιπόν στην κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας, αλλά στην θεσμική αναγνώριση και κατοχύρωση της πολιτικής ισότητας ως δικαιώματος που προπορεύεται εκείνου της ατομικής ιδιοκτησίας. Η μη εκπλήρωση των ανωτέρω, αντιθέτως, ή

Η αφαίρεση αυτού του δικαιώματος σημαίνει υποβιβασμό ενός ανθρώπου στη δουλεία, γιατί η δουλεία συνίσταται στην υποταγή στη βούληση ενός άλλου, και αυτός που δεν έχει ψήφο στην εκλογή αντιπροσώπων εμπίπτει στην περίπτωση αυτή. Επομένως, η πρόταση να αποστερηθεί οποιαδήποτε τάξη ανθρώπων των

²⁹ Βλ. Thomas Paine, [1791] «Rights of Man», ό.π., σ. 312-313 και Thomas Paine, [1795] «Dissertation on First principles of Government», ό.π., σ. 267. Έτσι και στα 1792, ο Paine θα υποστηρίξει πως στο μέτρο που αποδίδονται φόροι, θεμελιώνεται αυτομάτως το δικαίωμα του εκλέγειν, είναι όμως κρίσιμο να σημειωθεί πως, για τον ίδιο, είναι ακριβώς οι κατώτερες τάξεις εκείνες που επωμίζονται το μεγαλύτερο αναλογικά μέρος της φορολογίας: βλ. Thomas Paine, [1792] «Letter addressed to the Addressers on the late proclamation», *The writings of Thomas Paine*, επιμ. Moncure Daniel Conway, τόμος III 1779-1792, The Knickerbocker Press, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1895, σ. 88. Είναι χαρακτηριστικό ότι για τον ίδιο, το κατεχόμενη παράδειγμα απόλυτης δεσποτικής μοναρχίας είναι το γερμανικό, αφού σε αυτό η «αυθάδης» και «περιφρονητική» προς τους υπηκόους μοναρχική διοίκηση συνδέεται με την υπερφορολόγηση της τάξης της εργασίας: βλ. Thomas Paine, [1791] «Rights of Man», ό.π., σ. 362.

³⁰ Thomas Paine, [1792] «Letter addressed to the Addressers on the late proclamation», ό.π., σ. 89.

³¹ Βλ. Thomas Paine, [1791] «Rights of Man», ό.π., σ. 329. Πρβλ. Thomas Paine, [1792] «Rights of Man. Part Second», ό.π., σ. 510.

πολιτικών δικαιωμάτων της είναι εξίσου εγκληματική με την πρόταση κατάσχεσης της ιδιοκτησίας.³²

Η πολιτική θεώρηση του ζητήματος οδηγεί το επιχείρημα στο τέλος του, αποτυπώνοντας παράλληλα την ιστορική του διάσταση: η διασφάλιση της πολιτειακής μορφής προϋποθέτει τη λαϊκή συναίνεση, ώστε

Είναι δυνατόν να αποκλειστούν άνθρωποι από το δικαίωμα ψήφου, αλλά είναι αδύνατο να αποκλειστούν από το δικαίωμα να επαναστατήσουν ενάντια σε αυτόν τον αποκλεισμό· και όταν αφαιρούνται όλα τα άλλα δικαιώματα, το δικαίωμα της εξέγερσης καθίσταται απόλυτο.³³

Στα 1795 (*Dissertation on First principles of Government*), το λοκιανό δικαίωμα της αντίστασης εμπλουτίζεται ως εκ τούτου περαιτέρω με κοινωνικά περιεχόμενα:

Αλλά όταν η άγνοια έχει παρέλθει, και η προκατάληψη μαζί της· όταν αντιλαμβάνονται την επιβολή που έχει επιδράσει πάνω τους· όταν συλλογίζονται ότι ο καλλιεργητής και ο παραγωγός είναι τα κύρια μέσα όλου του πλούτου που υπάρχει στον κόσμο, πέρα από αυτό που παράγει αυθόρμητα η φύση· όταν αρχίσουν να αισθάνονται τη σημασία της χρησιμότητάς τους και το δικαίωμά τους ως μέλη της κοινωνίας, τότε δεν είναι πλέον δυνατό να τους κυβερνούν όπως πριν [...].³⁴

Με δεδομένη την αδιαμφισβήτητη ανισότητα της ατομικής ιδιοκτησίας, ο Paine δεν παραλείπει παράλληλα να καταδείξει την «καταπίεση» ως εσωτερική προϋπόθεσή της. Στο έργο του εισάγεται η αντίστιξη μεταξύ της ατομικής ιδιοκτησίας ως δικαιώματος που δεν προηγείται αξιολογικά εκείνου του προσώπου: το δικαίωμα της «προστασίας του προσώπου ενός ανθρώπου είναι πιο ιερό από την προστασία της ιδιοκτησίας».³⁵ Στην περίπτωση σύγκρουσης των δύο, προκρίνεται λοιπόν ρητώς και ευθέως το πρώτο, συνδέεται δε με τον –λοκιανής προέλευσης– προσδιορισμό της ιδιοκτησίας ως ικανότητας προς εργασία και αυτοσυντήρηση. Στο μέτρο που εισάγονται –σε επίπεδο συντακτικών αρχών της πολιτείας– ως όροι οργάνωσης και λειτουργίας της ίδιας της πολιτικής κοινωνίας, κριτήρια όπως η ατομική ιδιοκτησία, της οποίας οι όροι χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό αυθαιρεσίας ή/και τυχειότητας, και συντείνουν στην εμπέδωση χωρισμών του κοινωνικού και πολιτικού σώματος, τότε τα εν λόγω κριτήρια, όχι μόνο επιτρέπουν την άρνησή τους, αλλά μάλλον τη δικαιώνουν.³⁶ Η κριτική αναφέρεται περαιτέρω στην απομάκρυνση της ατομικής ιδιοκτησίας από «κάθε ηθική αρχή ελευθερίας», στο μέτρο που «[...] αποδίδει δικαιώματα στην απλή ύλη, και καθιστά τον άνθρωπο το μέσο (agent) αυτής της ύλης»,³⁷ εν πολλοίς προκαταλαμβάνοντας αναπτύξεις του 19ου αιώνα, όπως για πα-

³² Thomas Paine, [1795] «Dissertation on First principles of Government», ό.π.

³³ Ό.π., σ. 267-268.

³⁴ Ό.π., σ. 268.

³⁵ Ό.π.

³⁶ Ό.π., σ. 272.

³⁷ Ό.π.

ράδειγμα την κριτική του νεαρού Marx στις ηθικές διαστάσεις της χρηματοπιστωτικής σχέσης.³⁸ Οι εν λόγω θέσεις συγκροτούν δε το υπόστρωμα επί του οποίου ο Paine θα εμβαθύνει την κριτική του σε πτυχές του σύγχρονου του αστικού κοινωνικού κόσμου.

III. Η Αστική Κοινωνία και η Κριτική της

Υιοθετώντας τη φιλελεύθερη επιχειρηματολογία ενάντια στα συντεχνιακά μονοπώλια και τις λοιπές προαστικές μορφές προνομίων (όπως για παράδειγμα τον θεσμό της πρωτογένειας), που παραμένουν στα τέλη του 18ου αιώνα ουσιώδεις όροι οργάνωσης και λειτουργίας του αγγλικού πολιτικού συστήματος, ο Paine υποστηρίζει το αίτημα κατάργησης των εν λόγω μορφών, προκαταλαμβάνοντας τη σκοπιά της κοινωνίας.³⁹ Προς τούτο, επιστρατεύονται στην ανάλυσή του οι αναπτύξεις του Adam Smith, τη στιγμή που ο ίδιος συντάσσεται με τη φιλελεύθερη κριτική του κρατικού παρεμβατισμού, συναρτώντας την ελευθερία της αγοράς με ειρηνευτικά και κοσμοπολιτικά περιεχόμενα.⁴⁰ Ο Paine δεν ταυτίζει όμως την αγορά, την οποία διακηρυκτικά υπερασπίζεται ήδη από τα πρώιμα γραπτά του, με έναν τόπο ηθικό-πρακτικών εκδηλώσεων· αναγνωρίζει πως στο εσωτερικό της δεν φέρει εγγενώς ηθικές αξίες αφού η πραγματοποίησή της έχει επιτευχθεί με μέσα που «δεν απορρέουν ευθέως από ηθικές αρχές».⁴¹ Το έργο του υπερβαίνει εν τέλει το αίτημα της απροϋπό-

³⁸ Βλ. ό.π., σ. 267. Πρβλ. Karl Marx, [1844] «Από το Βιβλίο του James Mill *Éléments d' Économie politique*», στο Karl Marx, *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840 – μια ανθολογία*, μτφ. Θ. Γκιούρας, επιμ. Θ. Γκιούρας, Θ. Νουτσόπουλος, ΚΨΜ, Αθήνα 2014, σ. 328.

³⁹ Βλ. Thomas Paine, [1791] «Rights of Man», ό.π., σ. 321-322. Πρβλ. Μανόλης Αγγελίδης, *Δικαιώματα και κανόνες στην πολιτική*, ό.π., σ. 118.

⁴⁰ Ο Kramnick εσφαλμένα εξισώνει τις θέσεις των Joseph Priestley, Thomas Paine και Adam Smith, υποστηρίζοντας πως ο Paine μακράν απέχει από τον χαρακτηρισμό του ως «ιδεολόγου της εργατικής τάξης», αντιθέτως, αποτελεί έναν κατεξοχήν ιδεολογικό εκφραστή της αστικής τάξης· βλ. Isaac Kramnick, «Religion and Radicalism: English Political Theory in the Age of Revolution», *Political Theory* 5, 1977, σ. 512-513 και 527. [Ανατύπωση στο Bruce Kuklick, ό.π., σ. 311-340]. Την ίδια στιγμή αποσιωπά την κριτική του Paine στο κοινωνικό ζήτημα, την οποία θα αναγνωρίζει εν μέρει αργότερα, εμμένοντας ωστόσο στην πάγια θέση του για τον Paine: βλ. Isaac Kramnick, *Republicanism and Bourgeois Radicalism*, ό.π., σ. 154, 156). Πρβλ. Michael Foot και Isaac Kramnick «Εισαγωγή», στο Michael Foot, Isaac Kramnick (επιμ.), *The Thomas Paine Reader*, Penguin Books, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1987, σ. 26-28, καθώς και την κριτική του Pocock στον Kramnick: J. G. A. Pocock, «Review of Republicanism and Bourgeois Radicalism: Political Ideology in Late Eighteenth-Century England and America, by I. Kramnick», *Eighteenth-Century Studies* 25(2), 1991, σ. 219-227. Πρβλ. John W. Seaman, «Thomas Paine: Ransom, Civil Peace, and the Natural Right to Welfare», *Political Theory* 16, 1988, σ. 140. [Ανατύπωση στο Bruce Kuklick, ό.π., σ. 149-171]. Βλ. και Richard J. Ellis, «Radical Lockeanism in American Political Culture», ό.π., σ. 830-1.

⁴¹ Βλ. Thomas Paine, [1792] «Rights of Man. Part Second», ό.π., σ. 456. Πρβλ. William Christian, «The Moral Economics of Tom Paine», *Journal of the History of Ideas* 34, 1973, σ. 377-378. [Ανατύπωση στο Bruce Kuklick, ό.π., σ. 41-54].

θετης ελευθερίας της αγοράς, στο μέτρο που σε αυτό καταλαμβάνει ολόένα και περισσότερο χώρο το αίτημα της γενικής (σε επίπεδο πολιτείας) αντιμετώπισης του προβλήματος της ένδειας που την περίοδο εκείνη συνδέεται ευθέως και με την ραγδαία εκβιομηχάνιση της οικονομίας. Στη συζήτηση επιστρατεύεται η ιστορική εμπειρία της Βορείου Αμερικής, ως παράδειγμα λελογισμένης και προάγουσας την κοινωνική συνοχή πολιτείας, όπου

[...] οι φτωχοί δεν καταπιέζονται, οι πλούσιοι δεν είναι προνομιούχοι. Η φιλοπονία (industry) δεν συνθλίβεται από την λαμπρή σπατάλη μιας Αυλής που εξεγείρεται εις βάρος της. Οι φόροι τους είναι λίγοι, γιατί η κυβέρνησή τους είναι δίκαιη: και καθώς δεν υπάρχει τίποτα που να τους εξαθλιώνει, δεν υπάρχει τίποτα που να προκαλεί εξεγέρσεις και αναταραχές.⁴²

Κάθε κυβερνητική λειτουργία που προσανατολίζεται προς την κατεύθυνση της εισαγωγής κοινωνικών χωρισμών και διακρίσεων («μεταξύ φυλακών και παλατιών, μεταξύ φτώχειας και μεγαλοπρέπειας»), απορρίπτεται αφ' ενός ως αντιβαίνουσα στις ίδιες τις συγκροτητικές προϋποθέσεις της καλώς οργανωμένης πολιτείας, και αφ' ετέρου ως θέτουσα σε διακινδύνευση την κοινωνική συνοχή και εν τέλει την ίδια την κοινωνική αναπαραγωγή: Η συγκρότηση της αγγλικής πολιτικής σκηνής, συντηρώντας τα ιδιαίτερα συμφέροντα και συναρτώντας τα με ίδιες κρατικές λειτουργίες (φορολογική πολιτική) αποτελεί κατεξοχήν παράδειγμα τέτοιας στρεβλής πολιτειακής μορφής.⁴³ Η θεωρητικό-πολιτική έγνοια του Paine στρέφεται τότε στην τάξη της εργασίας, αναγνωρίζοντας τη θέση της: «Είναι στις βιοτεχνικές πόλεις και στα εργατικά χωριά που εκείνα τα βάρη πιέζουν περισσότερο».⁴⁴ Η κριτική μοιάζει να προκαταλαμβάνει τη σκοπιά της φτώχειας, αξιώνοντας έτσι την εμφάνιση στο προσκήνιο του αθέατου ακόμα στα τέλη του 18ου αιώνα κόσμου της σύγχρονης ένδειας:

Όταν, σε χώρες που ονομάζονται πολιτισμένες, βλέπουμε τα γηρατειά να οδηγούνται στο πτωχοκομείο και τα νιάτα στην αγχόνη, κάτι πρέπει να είναι λάθος στο σύστημα διακυβέρνησης. Φαίνεται, από την εξωτερική εμφάνιση τέτοιων χωρών, ότι όλα ήταν ευτυχία· αλλά υπάρχει κρυμμένη από το μάτι της κοινής παρατήρησης, μια μάζα αθλιότητας, που δεν έχει σχεδόν άλλη ευκαιρία, παρά να εκπνεύσει μέσα στη φτώχεια ή την ατιμία. Η εισοδός της στη ζωή σημαδεύεται με το προμήνυμα της μοίρας της· και μέχρι να διορθωθεί αυτό, είναι μάταιο να τιμωρούμε. [...] «Γιατί δεν εκτελούνται σχεδόν ποτέ άλλοι παρά μόνο οι φτωχοί; Το γεγονός είναι μια απόδειξη, μεταξύ άλλων, της αθλιότητας της κατάστασής τους. Μεγαλωμένοι χωρίς ηθική και ριγμένοι στον κόσμο χωρίς προοπτική, είναι η εκτεθειμένη θυσία της φαυλότητας και της νομικής βαρβαρότητας».⁴⁵

Η επανόρθωση της εν λόγω συνθήκης περιλαμβάνεται κανονιστικά στους σκοπούς της κυβέρνησης, με το παράδειγμα της επαναστατικής Γαλλίας να κατανοείται ως

⁴² Thomas Paine, ό.π., σ. 410.

⁴³ Βλ. ό.π., σ. 448, 468, 471.

⁴⁴ Ό.π., σ. 469.

⁴⁵ Ό.π., σ. 461-462.

προνομιακός τόπος πραγμάτωσης της εν λόγω ιστορικής δυνατότητας. Ο εξορθολογισμός της φορολογικής πολιτικής συγκροτεί σημείο εκκίνησης για ένα πρόγραμμα κοινωνικής πολιτικής, προϋποθέτει δε πρωτίστως την αναμόρφωση της κρατικής σφαίρας στην κατεύθυνση κοσμοπολιτικών περιεχομένων στο εξωτερικό και ηθικοπρακτικών αιτημάτων στο εσωτερικό. Η συναφής αξιολογία εκτείνεται στο πεδίο της οικονομικής πολιτικής στην κατεύθυνση της αναστοχαστικής κριτικής της, στο μέτρο που το «δημόσιο χρήμα» προσδιορίζεται όχι απλώς ως προϊόν του πλούτου, αλλά της σκληρής εργασίας και της ένδειας, ακόμα και εκείνου του μέρους της κοινωνίας που βρίσκεται στα όρια της κοινωνικής αναπαραγωγής. Η κατηγορία των δημοσίων εσόδων, ως προερχόμενων από τις ανωτέρω πηγές, εισάγει ως εκ τούτου το ζήτημα της προέλευσης του πλούτου στη συζήτηση περί της σχέσης κοινωνίας-πολιτείας, με την τελευταία να επιφορτίζεται με την αναγκαιότητα διασφάλισης των όρων αναπαραγωγής της πρώτης.⁴⁶

Σε αυτό το πλαίσιο, υποστηρίζεται πως η ένδεια αποτελεί κανονιστικά αντικείμενο σχεδιασμένης κρατικής ρύθμισης κατά τρόπο ώστε η «θεραπεία» να είναι σχεδόν απόλυτη και οι εξαιρέσεις συμπτωματικές και τυχαίες.⁴⁷ Στο πλαίσιο δε αυτής της θεώρησης, η κρατική κοινωνική πολιτική δεν αντιστοιχεί στην τάξη της φιλανθρωπίας, αλλά του δικαιώματος. Πλάι στα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα, ο Paine εισηγείται το αίτημα της θεσμικής διασφάλισης κοινωνικών δικαιωμάτων, στη βάση της ισότητας των πολιτών, που εξισορροπεί σε γενικό επίπεδο την υλικότητα της ανισότητας των ιδιαίτερων όρων του βίου.⁴⁸ Η διασφάλιση της προστασίας της εργασίας εγγράφεται στους οργανικούς σκοπούς της πολιτείας, και δη στο μέτρο που αναγνωρίζονται ως τέτοιες οι προϋποθέσεις της ιστορικά εμπεδωμένης υλικής ανισότητας: η ανεπάρκεια των μέσων αναπαραγωγής της εργασίας οφείλεται στην δυσανάλογη διανομή του παραγόμενου προϊόντος ή, με τα λόγια του Paine, στο γεγονός ότι οι μισθοί της εργασίας υπολείπονται των κερδών της ιδιοκτησίας.⁴⁹

[...] διότι, αν εξετάσουμε την υπόθεση λεπτομερώς, θα διαπιστωθεί ότι η συσσώρευση προσωπικής περιουσίας είναι, σε πολλές περιπτώσεις, το αποτέλεσμα της

⁴⁶ Βλ. Αγγελική Παπαθανασίου, *ό.π.*, σ. 221-222.

⁴⁷ Βλ. Thomas Paine, *ό.π.*, σ. 485-487, 490. Σύμφωνα με τον Αγγελίδη, οι αντινομικές σχέσεις που αναπτύσσονται στην ιστορική πορεία της αστικής κοινωνίας είναι κεντρικής σημασίας για τη νεότερη πολιτική θεωρία ήδη από τον Hobbes, ο οποίος απορρίπτει ένα μη δεσμευτικό σύστημα πρόνοιας που στηρίζεται στην ιδιωτική φιλανθρωπία, υποστηρίζοντας ότι είναι αναγκαίο να αναλάβει τις λειτουργίες της πρόνοιας ο κυρίαρχος: βλ. Μανόλης Αγγελίδης, *Κοινωνική απορρύθμιση και δημοκρατία*, *ό.π.*, σ. 50. Πρβλ. Thomas Hobbes, [1651] *Λεβιάθαν ή Ύλη, Μορφή και Εξουσία μιας Εκκλησιαστικής και Λαϊκής Κοινότητας*, μτφ. Γ. Πασχαλίδης, Α. Μεταξόπουλος, Γνώση, Αθήνα 2000, σ. 403.

⁴⁸ Βλ. Thomas Paine, *ό.π.*, σ. 488-493. Πρβλ. Karen Ford, *ό.π.*, σ. 24-5, όπου σημειώνεται ότι η αρχή της ισότητας συγκροτεί, στη θεωρία του Paine, τη βάση για την κριτική των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων, χωρίς ωστόσο να θεμελιώνει εξισωτικά αιτήματα, αφού ο ίδιος δεν ενδιαφέρεται να θεμελιώσει μια αυστηρή υλική ισότητα, αλλά μόνο ισότητα δικαιωμάτων, μία θέση που εν μέρει παραγνωρίζει τις υλικό-πρακτικές μέριμνες του ίδιου του Paine.

⁴⁹ Βλ. Thomas Paine, *ό.π.*, σ. 492.

πολύ μικρής πληρωμής για την εργασία που την παρήγαγε· η συνέπεια του οποίου είναι ότι το εργατικό χέρι χάνεται στα γεράματα και ο εργοδότης αφθονεί σε ευημερία.⁵⁰

Στο μέτρο αυτό, η κριτική εισηγείται την –με όρους επανόρθωσης– εισαγωγή μέτρων κοινωνικής πολιτικής, στα οποία συγκαταλέγεται η φορολόγηση της «πολυτέλειας», με την έννοια να γνωρίζει μια μετατόπιση: παρά τα φαινόμενα, η πραγματική πολυτέλεια συνίσταται στα μέσα παραγωγής.⁵¹

Στην πραγματεία του *Αγροτική Δικαιοσύνη*, γραμμένη τον χειμώνα του 1795-1796 και δημοσιευμένο το 1797 –εν μέρει ως απάντηση στον πολιτικό και θεωρητικό αντίπαλό του Watson, επίσκοπο του Llandaff⁵²– η κριτική του Paine οδηγείται στις ακρότατες συνέπειές της. Οι Conway και Claeys υποστηρίζουν αμφότεροι ότι το έργο επηρεάζεται από την άνοδο του σοσιαλισμού στη Γαλλία και δη των πιο ριζοσπαστικών εκδοχών του (βλ. F. N. Babeuf) και ειδικότερα από την κριτική στο ιδιοκτησιακό εκλογικό κριτήριο και βέβαια στο πρόβλημα της ένδειας που παραμένει στη Γαλλία άλυτο.⁵³ Εδώ επιχειρείται μια αναστοχαστική κριτική της ιστορικής θεμελίωσης υλικής ανισότητας και προς τούτο επιστρατεύεται το σχήμα της διπλής υπόστασης της

⁵⁰ Thomas Paine, [1797] «Agrarian Justice», *The writings of Thomas Paine*, επιμ. Moncure Daniel Conway, τόμος III 1779-1792, The Knickerbocker Press, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1895, σ. 340. Για τον Seaman, η εν λόγω επιχειρηματολογία απηχεί τον ισχυρισμό του Locke ότι η φυσική ιδιοκτησία ενός ατόμου στην εργασία του, του αποδίδει και δικαιώματα στο τελικό προϊόν και συνεπώς, η όποια δυσαναλογία μεταξύ του μισθού της εργασίας και των κερδών που αυτή παράγει αποτελεί κατεξοχήν απόδειξη ότι η ιδιοκτησία του εργάτη στην εργασία του έχει παραβιαστεί: βλ. John W. Seaman, «Thomas Paine: Ransom, Civil Peace, and the Natural Right to Welfare», ό.π., σ. 132. Σχετικά με τον βαθμό ενσωμάτωσης της λοκιανής θεώρησης της ιδιοκτησίας στην *Αγροτική Δικαιοσύνη* βλ. Robert Lamb, «Liberty, Equality, and the Boundaries of Ownership: Thomas Paine's Theory of Property Rights», *The Review of Politics* 72(3), 2010, σ. 483-511 και Robert Lamb, *Thomas Paine and the idea of human rights*, ό.π., σ.: 111-151.

⁵¹ Βλ. Thomas Paine, [1792] «Rights of Man. Part Second», ό.π., σ. 496.

⁵² Βλ. το κήρυγμα του Watson υπό τον τίτλο «Η Σοφία και η Καλοσύνη του Θεού, καθώς έπλασε πλούσιους και φτωχούς· με ένα Παράρτημα, που περιέχει προβληματισμούς για την παρούσα κατάσταση της Αγγλίας και της Γαλλίας» (1785) και το έργο του *Μια απολογία για τη Βίβλο* που δημοσιεύτηκε ως απάντηση στο δεύτερο μέρος της *Εποχής του Λόγου* (1796): βλ. Thomas Paine, ό.π., σ. 327.

⁵³ Βλ. Thomas Paine, [1797] «Agrarian Justice», ό.π., σ. 323. Πρβλ. Moncure Daniel Conway, ό.π., σ. 1230. Για τον Claeys, ο Paine αναμφίβολα εμπνέεται από τις απόψεις του Γάλλου κομμουνιστή Gracchus Babeuf, οι οποίες έγιναν ευρέως γνωστές μετά την αποτυχημένη συνωμοσία του το 1795-96, και οι οποίες συνέβαλαν στην εδραίωση της πεποίθησης του πρώτου αναφορικά με την προέλευση της ένδειας: τα αίτια της έπρεπε να αναζητηθούν μάλλον στους ανεπαρκείς μισθούς και στην οικονομική καταπίεση στην οποία συμμετείχαν όλοι οι εργοδότες, όχι απλώς διεφθαρμένα δικαστήρια και αριστοκράτες, και λιγότερο στη βαριά φορολογία στην οποία εστίαζε ο ίδιος σε προηγούμενα γραπτά. Σύμφωνα με τον Claeys, η εν λόγω μετατόπιση συμβάλλει στην αυξανόμενη ανησυχία των κυρίαρχων τάξεων για τις εργατικές τάξεις γενικά και πλέον όχι μόνο για τους ενδεείς: βλ. Gregory Claeys, ό.π., σ. 259.

ιδιοκτησίας: από τη μία αναγνωρίζεται η ιδιοκτησία στη «φυσική» της διάσταση και από την άλλη γίνεται λόγος περί «τεχνητής» ή «αποκτηθείσας» ιδιοκτησίας, που θεμελιώνεται στην ανθρώπινη επινόηση και η οποία αποκλείει την ισότητα. Εκείνο που ενδιαφέρει όμως την κριτική για τη θεμελίωση του επιχειρηματός της – η οποία σαφώς ανατρέχει εκ νέου στη φυσικοδικαιική παράδοση – είναι το πρώτο είδος ιδιοκτησίας το οποίο ακριβώς στη βάση της ισότητας θεμελιώνει, σε επίπεδο πολιτείας, την άνευ όρων ισότητα των πολιτικών δικαιωμάτων (και δη του εκλογικού δικαιώματος): «[...] ακόμα κι αν αυτό το δικαίωμα (της ψήφου) ήταν εγγενές στην ιδιοκτησία, το οποίο αρνούμαι», σημειώνει ο Paine, «το δικαίωμα ψήφου θα εξακολουθούσε να ανήκει σε όλους εξίσου, επειδή, όπως είπα, όλα τα άτομα έχουν νόμιμα δικαιώματα από τη γέννησή τους σε ένα συγκεκριμένο είδος ιδιοκτησίας».⁵⁴

Η κριτική του γαλλικού Συντάγματος στη βάση της εισαγωγής κοινωνικών χωρισμών στο πολιτικό πεδίο, εισάγει στη συζήτηση την εννοιολόγηση του εκλογικού δικαιώματος ως αυταξίας και επιτρέπει συναφώς την κριτική στο πολιτειακό έλλειμμα διασφάλισης των όρων αναπαραγωγής της ίδιας της πολιτείας. Η διμέτωπη επίθεση στο δημοκρατικό συνταγματικό κεκτημένο, τόσο από την πλευρά δυνάμεων της παλινόρθωσης, όσο και από το αντίθετο πολιτικό άκρο της *Συνωμοσίας των Ίσων*, θέτει επί τάπητος την απαρέγκλιτη προϋπόθεση θέσμιση του καθολικού εκλογικού δικαιώματος ως ουσιώδους θεμελίου και της πολιτείας και της ασφάλειάς της. Στο ίδιο πλαίσιο, η κριτική απερίφραστα εναντιώνεται στην ιδέα της φυσικότητας της φτώχειας και του πλούτου, υποστηρίζοντας περαιτέρω ότι μάλλον μένουν ανολοκλήρωτα τα αιτήματα της διαφωτιστικής θεωρίας:

Από τη μία, ο θεατής θαμπώνεται από τις λαμπρές εμφανίσεις· από την άλλη, συγκλονίζεται από τις ακρότητες της αθλιότητας· αμφότερα τα έχει οικοδομήσει. [...] Το τραχύ πρόσωπο της κοινωνίας, διαμορφωμένο από τα άκρα της ευμάρειας και της ανέχειας, αποδεικνύει ότι έχει διαπραχθεί επ' αυτής κάποια εξαιρετική βία και καλεί τη δικαιοσύνη για επανόρθωση. Η μεγάλη μάζα των φτωχών σε όλες τις χώρες έχει γίνει μια κληρονομική φυλή και είναι σχεδόν αδύνατο για τους

Περαιτέρω, ο Claeys υποστηρίζει ότι μια ιδέα κοινωνικής υποχρέωσης απέναντι στους φτωχούς, των οποίων η θέση είχε επιδεινωθεί σταθερά στη Γαλλία του 18ου αιώνα, συμπεριλαμβανομένης της αναγνώρισης ενός βασικού δικαιώματος στην εργασία, τέθηκε στο προσκήνιο στους κόλπους της Επανάστασης, σημειώνοντας την έμφαση των Ιακωβίνων στο δικαίωμα στην επιβίωση (*le droit à la subsistence*) και δη του Ροβεσπιέρου στο δικαίωμα στην εργασία, εγγράφει δε τις προτάσεις κοινωνικής πολιτικής του Paine στο πλαίσιο αυτό: βλ. Gregory Claeys, «Paine's Rights Reconsidered», στο Scott Cleary και Ivy Linton Stabell, *ό.π.*, σ. 100.

⁵⁴ Thomas Paine, *ό.π.*, σ. 325. Ο Lamb θεωρεί ως συνέπεια της υπεράσπισης του δικαιώματος της ζωής το δικαίωμα της αναπαραγωγής της, συνδέοντας το με την ιδέα της προοδευτικής ιστορικής κίνησης. Για τον Lamb, στη θεωρία του Paine υπονοείται ότι τα άτομα πρέπει να απολαμβάνουν πρωτίστως, ένα απαραβίαστο δικαίωμα στη ζωή ή στην αυτοσυντήρηση ή, πιο συγκεκριμένα, «ένα δικαίωμα στους πόρους που είναι απαραίτητοι για τη διατήρηση της ζωής» και το οποίο τίθεται ως προϋπόθεση για όλα τα παρεπόμενα δικαιώματα (πολιτικής) φύσης: βλ. Robert Lamb, «Liberty, Equality, and the Boundaries of Ownership: Thomas Paine's Theory of Property Rights», *ό.π.*, σ. 492.

ιδίους να βγουν από αυτή την κατάσταση. Θα πρέπει επίσης να παρατηρηθεί ότι αυτή η μάζα αυξάνεται σε όλες τις χώρες που καλούνται πολιτισμένες.⁵⁵

Η θεραπεία των δεινών του πολιτισμού αναφέρεται σε μία δέσμη κανονιστικών αρχών οι οποίες τοποθετούνται στον αντίποδα της ιστορικής εμπειρίας της ακραίας επιδείνωσης της θέσης του γενικού πληθυσμού στην πορεία αυτής της εξέλιξης. Η κοινή στους ριζοσπαστικούς κύκλους της εποχής ιδέα περί πρωταρχικής κοινοκτημοσύνης της γης (Πρβλ. Locke), θεμελιώνοντας αφ' ενός την απόρριψη φεουδαλικών και αριστοκρατικών γαιοκτητικών αξιώσεων, και αφ' ετέρου, το γενικευμένο αστικό ιδιοκτησιακό δικαίωμα, αποτελεί τη βάση και της θεώρησης του Paine. Ο Paine παρακολουθεί κατ' εξακολούθηση τη λοκιανή επιχειρηματολογία περί εργασίας, ωθώντας τη στις ακρότατες συνέπειές της: η απόδοση ενός μεριδίου (ground-rent) από τον ιδιοκτήτη προς την κοινότητα προσδιορίζεται ως οφειλή προς την κοινωνία έναντι της γης την οποία η έγγειος ιδιοκτησία κατέχει, η αξιοποίηση της οποίας πραγματοποιείται με γνώμονα ακριβώς αυτήν την απουσία ατομικής ιδιοκτησίας.⁵⁶ Η θέση του θεμελιώνεται κανονιστικά ανατρέχοντας σε μια επιχειρηματολογία ρουσσωικού τύπου: «Αρχικά δεν θα μπορούσε να υπάρχει κάτι τέτοιο όπως η γαιοκτησία. Ο άνθρωπος δεν έφτιαξε τη γη και, παρόλο που είχε φυσικό δικαίωμα να την καταλάβει, δεν είχε δικαίωμα να τοποθετήσει ως ιδιοκτησία του κανένα μέρος της στο διηνεκές».⁵⁷ Η κοινωνική και πολιτική κριτική του Paine απηχεί ως εκ τούτου πτυχές της ρουσσωικής κριτικής της ιδιοκτησίας, όπως αποτυπώνεται στον Λόγο περί *Ανισότητας*, προκαταλαμβάνει δε στοιχειωδώς τις μαρξικές αναπτύξεις περί πρωταρχικής συσσώρευσης.⁵⁸

Στο έργο του Paine, ρητώς αναγνωρίζεται πως στους κόλπους της πολιτικής κοινωνίας δεν θεμελιώνεται κανένα δικαίωμα κοινοκτημοσύνης στη γη, αντιθέτως, και με δεδομένη την «εμπέδωση του συστήματος» (της ιδιοκτησίας), η ατομική ιδιοκτησία αποτελεί κεκτημένο είτε εκείνων που προσέθεσαν αξία δια της εργασίας ή εκείνων που κληρονόμησαν ή αγόρασαν τη γη.⁵⁹ Στο σημείο αυτό εντοπίζει κανείς και τα όρια της φυσικοδικαϊκής παράδοσης στο εγχείρημα της κριτικής της ατομικής ιδιοκτησίας: ο Paine ρητώς και αδιακρίτως υπερασπίζεται «εξίσου το δικαίωμα του κατόχου στο μέρος που είναι δικό του».⁶⁰ Η αντινομία μεταξύ ιδιοκτησίας και μη-ιδιοκτησίας συγκροτείται ως γενική και ουσιώδης: παρά τον εν γένει προοδευτικό της

⁵⁵ Thomas Paine, ό.π., σ. 328, 339.

⁵⁶ Πρβλ. Gregory Claeys, «Paine's Agrarian Justice (1796) and the Secularisation of Natural Jurisprudence», ό.π., σ. 21.

⁵⁷ Thomas Paine, ό.π., σ. 330. [Πλάγια στο πρωτότυπο].

⁵⁸ Βλ. Thomas Paine, [1792] «Rights of Man. Part Second», ό.π., σ. 411 και [1795] «Dissertation on First principles of Government», ό.π., σ. 270-271. Πρβλ. Jean-Jacques Rousseau, *Πραγματεία περί της καταγωγής και των θεμελίων της ανισότητας ανάμεσα στους ανθρώπους*, μτφ. Μ. Αλεξίου-Καναγκίνη, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 2006, σ. 113 και Karl Marx, [1867] *Το Κεφάλαιο*, τόμος πρώτος, μτφ. Θ. Γκιούρας, επιμ. Θ. Γκιούρας, Θ. Νουτσόπουλος, Δ. Γράβαρης, ΚΨΜ, Αθήνα 2016.

⁵⁹ Thomas Paine, [1797] «Agrarian Justice», ό.π., σ. 331.

⁶⁰ Ό.π.

χαρακτήρα, η έγγειος ιδιοκτησία «έχει παραγάγει το μεγαλύτερο κακό»: «Έχει αποστερήσει από περισσότερους από τους μισούς κατοίκους κάθε έθνους από τη φυσική τους κληρονομιά, χωρίς να τους παρέχει, όπως θα έπρεπε, μια αποζημίωση για αυτήν την απώλεια, και έτσι έχει δημιουργήσει ένα είδος φτώχειας και εξαθλίωσης που δεν υπήρχε πριν».⁶¹ Αυτός ο τύπος κριτικής βρίσκει την πλήρη έκφρασή του στον 19^ο αιώνα,⁶² ενώ στις προϋποθέσεις του συγκαταλέγεται η κατανόηση της θεμελίωσης των δικαιών της ένδειας υπό τη μορφή του δικαιώματος στον αντίποδα προαστικών μορφών πρόνοιας (φιланθρωπία):

Συνηγορώντας υπέρ της υπόθεσης των ατόμων που κατ' αυτόν τον τρόπο βρέθηκαν αποστερημένοι, [υποστηρίζω ότι] είναι δικαίωμα και όχι φιланθρωπία αυτό το οποίο αιτούμαι. Είναι όμως δικαίωμα εκείνου του είδους που, ενώ αρχικώς αγνοήθηκε, δεν θα μπορούσε έπειτα να έχει καταστεί αντικείμενο διεκδίκησης έως ότου ο ουρανός άνοιξε το δρόμο με μια επανάσταση στο σύστημα της κυβέρνησης.⁶³

Η ιστορική στρέβλωση της ιδιοκτησιακής «κλοπής», με τη συνδρομή του «αγροτικού νόμου του σπαθιού», της βίας, θεραπεύεται, προϊόντος του, διαμεσολαβημένου από τις επαναστατικές κατακτήσεις, ιστορικού χρόνου: η ατομική ιδιοκτησία καταφάσκεται ως κοινωνική αξία, εισάγονται ωστόσο όρια τα οποία διασφαλίζουν τη – δια της θεσμικής ρύθμισης – γενική ευημερία. Ο λόγος για κρατικό προϋπολογισμό στη βάση των αναπτύξεων της κλασικής πολιτικής οικονομίας και διοχέτευση των δημοσίων πόρων στην κάλυψη των αναγκών της κοινωνίας. Τα συμπεράσματα της «πολιτικής οικονομίας» του Paine φαίνεται όμως να υιοθετούν τη σκοπιά της ένδειας:

Δεν είναι φιланθρωπία, αλλά δικαίωμα, όχι γενναιοδωρία (bounty) αλλά δικαιοσύνη, αυτό υπέρ του οποίου αιτούμαι. Η σημερινή κατάσταση του πολιτισμού είναι τόσο απεχθής όσο και άδικη. Είναι εντελώς το αντίθετο από αυτό που θα έπρεπε να είναι, και είναι απαραίτητο να γίνει μια επανάσταση σε αυτό. Η αντίθεση ευμάρειας και αθλιότητας που διαρκώς συναντιούνται και προσβάλλουν το μάτι, είναι σαν νεκρά και ζωντανά σώματα αλυσσοδεμένα μεταξύ τους. Αν και νοιάζομαι τόσο λίγο για τα πλούτη, όσο κάθε άνθρωπος, είμαι φίλος των ιδιών

⁶¹ Ό.π. Πρβλ. Richard J. Ellis, («Radical Lockeanism in American Political Culture», ό.π., σ. 829-830.

⁶² Βλ. Karl Marx, [1842] «Συζητήσεις για το νόμο περί υλοκλοπής. [Από έναν Ρηνανό]», στο Karl Marx, *Κείμενα από τη δεκαετία του 1840 – μια ανθολογία*, ό.π. Πρβλ. Θωμάς Νουτσόπουλος, *Η φιλοσοφία ως ανταποκριτής. Ο νεαρός Marx και τα όρια της πολιτικής θεωρίας 1842-1843*, ΚΨΜ, Αθήνα 2019, σ. 113-148. Ας σημειωθεί πως, σε αντίθεση με την κριτική του στον Burke ως συντηρητικό απολογητή των κυρίαρχων τάξεων, η αναφορά του Marx στον Paine αποτιμά θετικά την επίδραση του τελευταίου ως συγγραφέα των *Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, έργο το οποίο, δεδομένης της αγγλικής (όχι μόνο) αντίδρασης «δεν προκαλεί έκπληξη» ότι «καιγόταν δημοσίως σε αυτή την ελεύθερη και ευλογημένη χώρα»: βλ. Karl Marx, «The state of Europe», *The New York Daily Tribune*, 9 Αυγούστου 1854, τ. XIV, αρ. 4152, σ. 6.

⁶³ Thomas Paine, ό.π.

γιατί είναι ικανά για καλό. Δεν με νοιάζει πόσο εύποροι μπορεί να είναι μερικοί, υπό την προϋπόθεση ότι κανένας δεν είναι εξαθλιωμένος ως συνέπεια αυτού.⁶⁴

Στη βάση αυτής της κατανόησης βρίσκεται η ιδέα της κοινωνικής προέλευσης και θεμελίωσης της ατομικής ιδιοκτησίας που στο έργο στοχαστών του αιώνα που ακολουθεί θα συνδεθεί ακριβώς με τη θεώρηση της εργασίας ως κοινωνικής συνεργασίας:

Διαχωρίστε ένα άτομο από την κοινωνία, και δώστε του ένα νησί ή μια ήπειρο να κατέχει, και δεν μπορεί να αποκτήσει ατομική ιδιοκτησία. Δεν μπορεί να είναι πλούσιος· «Επομένως, όλη η συσσώρευση προσωπικής περιουσίας, πέρα από αυτά που παράγουν τα ίδια τα χέρια ενός ανθρώπου, προέρχεται από τη ζωή στην κοινωνία· και οφείλει αυτός [να επιστρέφει], στη βάση κάθε αρχής της δικαιοσύνης, της ευγνωμοσύνης και του πολιτισμού, ένα μέρος αυτής της συσσώρευσης πίσω στην κοινωνία από όπου προήλθε το όλο.⁶⁵

Η ίδια η κοινωνία προσδιορίζεται εδώ ως θεματοφύλακας του κοινού ταμείου και επιφορτίζεται με το πολιτικό καθήκον της διασφάλισης μιας δέσμης κοινωνικών δικαιωμάτων. Έχοντας καταδείξει τα όρια της –άδικης ως προς τις «αρχές» και «φρικαλέας» ως προς τις συνέπειές της– της «πολιτισμένης» συνθήκης, που ως τέτοια «κάνει τους κατόχους ιδιοκτησίας να τρέμουν κάθε ιδέα μιας επανάστασης», η κριτική εισηγείται τη διαμόρφωση μιας μετεπαναστατικής πολιτικής κοινωνίας η οποία θα εξαιρεί από τους κόλπους της κάθε όρο διακινδύνευσης της συνοχής της, υπερβαίνοντας προς τον σκοπό αυτό τους χωρισμούς του προαστικού κόσμου:

Το δεισιδαίμον δέος, η υποδουλωτική ευλάβεια, που προηγουμένως περιέβαλε την ευημερία, υποχωρεί σε όλες τις χώρες και αφήνει τον κάτοχο της ιδιοκτησίας στον σπασμό των ατυχημάτων. Όταν ο πλούτος και το μεγαλείο, αντί να συναρπάζουν το πλήθος, διεγείρουν συναισθήματα αηδίας· όταν, αντί να προκαλεί θαυμασμό, θεωρείται ως προσβολή κατά της αθλιότητας· όταν η επιδεικτική εμφάνιση που κάνει χρησιμεύει για να αμφισβητήσει το δικαίωμά του, η υπόθεση της ιδιοκτησίας καθίσταται κρίσιμη και μόνο σε ένα σύστημα δικαιοσύνης ο κάτοχος μπορεί να αναλογιστεί την ασφάλεια.⁶⁶

Έχει υποστηριχθεί ότι μεταξύ των επαναστατικών ιδεών που αναδύονται κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου στην Αγγλία και της θεώρησης του Paine εντοπίζονται κοινά στοιχεία, τα οποία, προϊούσης της ιστορικής εξέλιξης, αποκρυσταλλώνονται σε κοινωνικά και πολιτικά αιτήματα τον αιώνα που ακολουθεί.⁶⁷ Έχοντας πλέον

⁶⁴ Ό.π., σ. 337.

⁶⁵ Ό.π., σ. 340.

⁶⁶ Ό.π., σ. 341.

⁶⁷ Βλ. Ενδεικτικά Gregory Claeys, *Thomas Paine: social and political thought*, ό.π.· Norbert J. Gossman, «The Origins of Modern British Radicalism: The Case for the Eighteenth Century», *Newsletter: European Labor and Working Class History* 7, 1975, σ. 19-23· Christopher Hill, ό.π.· E. P. Thompson, ό.π.· Arthur Sheps, ό.π., σ. 26-7.

ο ριζοσπαστικός λόγος συνδέσει, στα τέλη του 18ου αιώνα, το ζήτημα της κοινωνικής δικαιοσύνης με εκείνο της συνταγματικής μεταρρύθμισης, παρακολουθεί την σταδιακή ανάδυση μιας συλλογικής συνείδησης στους κόλπους της εργατικής τάξης, που στο πέρασμα του χρόνου θα συγκροτηθεί υπό τη μορφή εργατικών ενώσεων στις δύο πλευρές του Ατλαντικού. Στα μέσα του αιώνα, η Ευρώπη θα συγκλονιστεί εκ νέου, κι όμως παροδικά, από τις πρώτες επαναστάσεις στις οποίες η ίδια αυτή τάξη πρωτοστατεί ως τέτοια, φέροντας στη φαρέτρα της, μεταξύ άλλων, τα αιτήματα της κοινωνικό-πολιτικής θεώρησης του Paine, και μαθαίνοντας πως η προστασία των δικαιών της μπορεί να κατακτάται διαρκώς και εκ νέου στο εσωτερικό μιας ιστορικά εμπεδωμένης «αντινομίας», εκείνης μεταξύ των «δικαίων» του εαυτού της και των «δικαίων» του κεφαλαίου που τη θέτει σε κίνηση εκμεταλλευόμενό τη, άλλως ειπείν, ως «δικαίωμα ενάντια σε δικαίωμα»· για να κατανοήσει εν τέλει ότι ανάμεσα σε δύο ίσα δικαιώματα αποφασίζει η βία».⁶⁸

⁶⁸ Βλ. Karl Marx, [1867] *Το Κεφάλαιο*, ό.π., σ. σ. 206.

Thomas_Paine, 1792 (Από τον Laurent Dabos)